

БІЛІНГВІЗМ У МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

У артыкуле прарануецца характарыстыка мастацкага білінгвізму як творчасці з выкарыстаннем інішанацыянальных моўных сродкаў для напісання мастацкіх твораў. Звяртаецца ўвага на крытэрыі, якія могуць служыць падставай для ўстанаўлення заканамернасцяў двухмоўя ў сферы літаратурнай творчасці.

Сучасны этап развіцця лінгвістыкі, адзначаны ўсеагульнай цікавасцю да змястоўнага і функцыянальнага разгляду мовы, паставіў у цэнтр вывучэнне знешніх сувязяў мовы з культурай і рэчаіснасцю, якую ён адлюстроўвае, а таксама з чалавекам, унутраны свет якога ён прадстаўляе. Развіццё сучаснай беларускай мовы адбываецца ў сітуацыі білінгвізму.

Білінгвізм – феномен, які ўключае ў сябе не толькі веданне некалькіх моў, але і здольнасць успрымаць свет праз прызму гэтых моў. Мова з’яўляецца не толькі адной з асноўных прыкмет этнасу, але і служыць фактарам фарміравання этнічнай самасвядомасці. Мастацкі білінгвізм займае важнае месца ў развіцці і ўзаемаўзбагачэнні моў і літаратур. Як слушна сцвярджаў акадэмік М. П. Аляксееў, ізаляваных нацыянальных літаратур не існуе. Усе яны “ўзаемазвязаны то агульнасцю свайго паходжання, то аналогіямі ў сваёй эвалюцыі, то наяўнасцю існуючых паміж імі непасрэдных адносін і ўзаемаўплываў, то, нарэшце, дзвюма ці трыма адзначанымі ўмовамі адначасова ў іх рознабаковых магчымых спалучэннях” [1, с. 179]. Кожная літаратурная мова развіваецца не толькі за кошт сваіх унутраных рэсурсаў, але і шляхам узаемадзеяння і кантактавання з іншымі мовамі.

Як з’ява культуры, як факт літаратурнай творчасці мастацкае двухмоўе прасочваецца яшчэ з антычнай эпохі, для якой былі характэрны лацінска-грэчаская і грэчаска-лацінская формы білінгвізму – сведчанне ўзаемадзеяння і ўзаемаўплыву лацінскай і грэчаскай моў і літаратур. Так, у мове паэмы рымскага аўтара Лукрэцыя (каля 98–55 гг. да н. э.) “Аб прыродзе рэчаў” даследчыкі знаходзяць даволі значную колькасць грэцызмаў. Частка з іх ужо замацавалася ў лацінскай мове таго часу, калі стваралася паэма, другую частку Лукрэцыі выкарыстоўваў у стылістычных мэтах. У многіх месцах “Рымскай гісторыі” Апіяна (VI ст. н. э.), напісанай на грэчаскай мове, даследчыкі адшукалі сляды ўплыву лацінскай мовы. Розныя формы мастацкага двухмоўя і шматмоўя прасочваюцца пазней у літаратуры практычна ўсіх краін і кантынентаў.

Узаемадзеянне беларускай і рускай культур і моў мае спецыфічныя рысы з прычыны агульнасці гістарычных лёсаў беларускага і рускага народаў, генетычнага сваяцтва і блізкасці сістэм дзвюх моў, што ў шэрагу выпадкаў ускладняе ўсталяванне як напрамкаў уплыву, так і самога факту уплыву. Працэс мастацка-

літаратурнай творчасці звязаны з псіхалогіяй творчасці, з праявамі ў ёй этэтычнага і этычнага, ідэалагічнага і псіхалагічнага, нацыянальнага і інтэрнацыянальнага, што знаходзіць сваё праяўленне ў мове твораў, у адборы моўных сродкаў, якія служаць асновай любога мастацкага вобраза. Таму сувязі і адносіны паміж нацыянальнымі літаратурамі не вычэрпваюцца толькі ўзаемным засваеннем ідэйна-мастацкіх традыцый, а закранаюць таксама розныя аспекты ўзаемадзеяння моў. Узаемадзеянне моў у сферы мастацкай літаратуры мае свае асаблівасці. У літаратурным творы іншанацыянальны моўны элемент выступае перш за ўсё як элемент мастацкай формы, іншанацыянальнай культуры, як сродак яе выражэння, таму ў дадзеным выпадку гаворка ідзе не толькі аб двухмоўнай, але і аб бікультурнай сітуацыі. Кожны народ валодае спецыфічнымі, гістарычна абумоўленымі самабытнымі элементамі духоўнай культуры, фальклору, а таксама своеасаблівасцю вобразна-мастацкага мыслення, этэтычнага і экспрэсіўнага ўспрымання рэчаіснасці, якія адлюстроўваюцца ў мове [4, с. 94].

Пры мадэляванні ўзаемаадносінаў мовы і культуры ў літаратурнай творчасці, як і пры правядзенні любога іншага практычнага даследавання, важна стварэнне не толькі ўніверсальнай тэарэтычнай мадэлі, а мадэлі, якая мае практычнае значэнне, адлюстроўвае аб'ектыўныя заканамернасці праявы двухмоўя ў мастацкім творы ў залежнасці ад тых ці іншых фактараў.

У лінгвістычнай літаратуры тэрмін «білінгвізм» («двухмоўе») не мае адзначнага тлумачэння. Некаторыя лінгвісты называюць білінгвізмам практыку папераменнага выкарыстання дзвюх моў у залежнасці ад сітуацыі зносін (У. Вайнрайх, Э. Хаўген і інш.).

В. С. Ахманавя характарызуе двухмоўе як «аднолькава дасканалая валоданне дзвюма мовамі» [2, с. 125]. Ю. Д. Дэшэрыеў і І. Ф. Протчанка пры вызначэнні тэрміна «двухмоўе» абмяжоўваюць яго паняццем «дасканалы від двухмоўя», якое фармулююць наступным чынам: «Пад такім двухмоўем варта разумець дасканалая валоданне агульнаўжывальнымі вуснай і пісьмовай формамі існавання абедзвюх літаратурных моў без праявы інтэрферэнцыі на якім-небудзь узроўні іх структур» [3, с. 34]. Усе астатнія разнавіднасці двухмоўя залежаць, на іх думку, ад ступені праявы інтэрферэнцыі, агульнаадукацыйнага, культурнага ўзроўню іх носьбітаў, сфер прымянення і формаў існавання абедзвюх моў [3, с. 35], гэта значыць двухмоўе трактуецца імі вельмі шырока і не абмяжоўваецца толькі дасканалым валоданнем дзвюма мовамі.

М. М. Міхайлаў лічыць, што нельга звязваць праблему двухмоўя з узроўнем валодання другой мовай, бо гэта робіць яе вывучэнне бесперспектыўнай. На яго думку, пад двухмоўем трэба разумець «здольнасць асобнага індывіда, або народа ў цэлым, або яго часткі мець зносіны на дзвюх мовах» [6 с. 8].

Прыведзеныя азначэнні білінгвізму разнапланавыя – у адных на першы план вылучаецца яго псіхалагічны аспект, у другіх – лінгвістычны, у трэціх – сацыялагічны. Кожнае з азначэнняў двухмоўя правамерна са сваіх пазіцый і з гэтых жа пазіцый можа быць выкарыстана ў адносінах да паняцця мастацкага білінгвізму. Мастацкі білінгвізм можа разглядацца ва ўсіх трох адзначаных аспек-

тах. У сацыялінгвістычных (сацыялагічным) – узнікненне і развіццё ў сусветнай літаратуры розных формаў мастацкага білінгвізму ў іх сацыяльнай і гістарычнай абумоўленасці, месца гэтых формаў у гісторыка-літаратурным працэсе і г. д. Псіхалінгвістычны (псіхалагічны) аспект даследавання мастацкага двухмоўя прадугледжвае разгляд яго спецыфікі ў залежнасці ад асаблівасцяў працэсу творчасці, якія абумоўліваюцца рознымі фактарамі: відам творчасці (арыгінальная мастацкая творчасць або пераклад), жанравымі разнавіднасцямі (проза, паэзія, драматургія) і іншымі фактарамі. Лінгвістычны аспект прадугледжвае даследаванне ўзаемадзеяння і ўзаемаўплыву структурных элементаў кантактуемых моў у мастацкім тэксце, асаблівасцей інтэрферэнцыйных з’яў у ім, залежнасці апошніх ад спецыфікі моў і інш.

Важным для разумення мастацкага білінгвізму з’яўляецца паняцце сітуацыі двухмоўя ў мастацкім тэксце. Сітуацыя двухмоўя ў структуры мастацкага твора можа праяўляцца дваяка: у стылістыцы мастацкага тэксту і ў ідэйна-кампазіцыйнай архітэктоніцы твора. У адным выпадку сітуацыя двухмоўя характарызуецца наяўнасцю ў мастацкім тэксце іншанацыянальных моўных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца з рознай мэтай. Прычым гаворка ідзе пра іншамоўныя сродкі, якія ў момант напісання твора не з’яўляюцца запазычаннямі. Для кожнага твора такога плану характэрна свая сітуацыя двухмоўя (шматмоўя): выкарыстанне элементаў той, а не іншай мовы, колькасныя і якасныя асаблівасці іх ужывання, адрозненне ў спосабах увядзення іншамоўных элементаў у кантэкст мастацкага твора. У другім выпадку элементы іншых моў могуць не выкарыстоўвацца (або выкарыстоўвацца рэдка), а сама сітуацыя двухмоўя адлюстроўваецца ў сюжэтна-тэматычным ладзе твора; яна характарызуецца аўтарам або кім-небудзь з персанажаў твора.

Аднак названымі аспектамі вывучэнне двухмоўя ў мастацкай творчасці не абмяжоўваецца. Адным з важных аспектаў даследавання мастацкага білінгвізму з’яўляецца лінгваэстэтычны (эстэтычны) аспект, у якім іншамоўныя элементы разглядаюцца як сродкі стварэння спецыфічнага мастацкага вобраза (стылістычныя сродкі), выступаюць у якасці элемента іншай культуры, з’яўляюцца сродкамі яе выражэння. У гэтым выпадку іх ужыванне абумоўліваецца не ўласна пісьменніцкім білінгвізмам, калі мець на ўвазе дасканаласць валодання пісьменнікам дзвюма мовамі, а законамі мастацкай творчасці, адлюстраванай у творы аб’ектыўнай рэчаіснасцю.

Такім чынам, мастацкі білінгвізм – з’ява шматаспектная. Аб’ект даследавання, аспекты яго разгляду дыкуюць неабходнасць разумець двухмоўе, паводле В. Ю. Разэнцвэйг, як кантынуум, які распасціраецца ад вельмі элементарнага валодання пісьменнікам кантактуючай мовай да поўнага і свабоднага валодання ёй, з выкарыстаннем яе ў сваёй творчасці. Тут перш чым падысці да вызначэння сутнасці мастацкага білінгвізму, робім абмежаванне: не ставім гэту з’яву ў залежнасць ад дасканаласці валодання пісьменнікам іншай мовай, гэта значыць не ставім знака роўнасці паміж пісьменніцкім білінгвізмам і мастацкім білінгвізмам (апошняе не выключае першага, калі пісьменнік у дасканаласці валодае дзвюма мовамі).

Традыцыйнае разуменне ў савецкай філалогіі мастацкага білінгвізму як творчасці на няроднай мове або дзвюх мовах, наадварот, прадугледжвае даскана-

лае валоданне пісьменнікам чужой мовай у першым выпадку і дзвюма мовамі – у другім. Такое разуменне мастацкага двухмоўя з пэўных пазіцый правамернае. Разам з тым, на наш погляд, яно недастаткова дакладна адлюстроўвае сутнасць з’явы і неапраўдана звужае яе межы, паколькі, як сведчыць літаратурная практыка, творчасць на няроднай або дзвюх мовах не заўсёды значная з пункту гледжання праяўлення двухмоўя, а многія літаратурныя творы, напісаныя пісьменнікамі на роднай мове, уяўляюць значную цікавасць у плане даследавання мастацкага двухмоўя.

Мастацкі білінгвізм мы можам вызначыць як творчасць з выкарыстаннем іншанацыянальных моўных сродкаў для напісання мастацкіх твораў. Пабудова тыпалогіі двухмоўя ў мастацкай творчасці патрабуе вылучэння крытэрыяў, якія могуць служыць падставай для ўстанаўлення заканамернасцяў двухмоўя ў сферы літаратурнай творчасці. Можна вылучыць тры асноўныя крытэрыі – спецыфіку кантактуючых моў, асаблівасці працэсу і вынік творчасці. Існуюць розныя формы мастацкага двухмоўя. Узнікненне гэтых формаў вызначаецца канкрэтна-гістарычнымі ўмовамі пэўнай эпохі, творчай біяграфіяй пісьменніка, таму прасачыць абумоўленасць узнікнення тых ці іншых формаў мастацкага білінгвізму можна толькі ў шырокім гісторыка-сацыяльным і культурным кантэксце. У гісторыі сусветнай літаратуры ў залежнасці ад храналагічных, тэрытарыяльных, сацыяльных і іншых умоў існуе іх вялікая разнастайнасць.

Існаванне двухмоўя ў паўсядзённым жыцці параджае ў літаратуры факты выкарыстання пісьменнікамі ў творчасці на роднай мове элементаў іншай. Як адзначае І. М. Лапіцкая, падставай для гэтага служыць “адлюстраванне аўтарам рэчаіснасці і законы мастацкай творчасці” [5, с. 133]. Многія беларускія пісьменнікі, якія пішуць на роднай мове, шырока ўжываюць у сваіх творах словы чужой мовы. Гэта дазваляе вылучаць яшчэ адну разнавіднасць мастацкага двухмоўя – творчасць на роднай мове з выкарыстаннем элементаў іншай. Зразумела, дадзеная разнавіднасць мастацкага двухмоўя неаднастайная, паколькі пісьменнік, з аднаго боку, можа добра валодаць мовай, элементы якой ён выкарыстоўвае, а з другога – знаёмства яго з гэтай мовай можа быць павярхоўным (напрыклад, беларускі пісьменнік Э. Самуйлёнак выкарыстоўвае элементы грузінскай мовы ў рамане «Будучыня»).

У сучаснай шматнацыянальнай літаратуры фантастычным уяўляецца выкарыстанне элементаў адной мовы нацыянальнымі пісьменнікамі, калі ўлічыць, што практычна кожны з іх валодае рускай мовай. Праўда, гэта не заўсёды дае значныя вынікі з пункту гледжання мастацкага білінгвізму, паколькі ў творчасці пісьменніка яго двухмоўе можа не праяўляцца.

Праяўленне двухмоўя ў галіне мастацкай творчасці вызначаецца шмат у чым жанравымі разнавіднасцямі – прозай, паэзіяй, драматургіяй. Кожны жанр мае сваю спецыфіку з пункту гледжання працэсу творчасці, што, у сваю чаргу, уплывае і на выбар моўных сродкаў. Для паэзіі, напрыклад, характэрна «сумяшчэнне» гаворкі аўтара і лірычнага героя, таму ў адрозненні ад прозы элементы іншай мовы радзей выкарыстоўваюцца ў якасці сродкаў маўленчай характарыстыкі персанажа. У сваю чаргу элементы іншай мовы ў паэтычных творах нярэдка ўжываюцца для стварэння гуказніх,

каламбураў і г. д. Паводле сцвярджэння Л. У. Шчэрбы, вершаваная мова стаіць асобна, «і не з пункту гледжання яе ўласна паэтычнай функцыі, а з вузкалінгвістычнай: яна традыцыйна дапускае такія словы, якія зусім немагчымыя ў звычайнай гаворцы» [7, с. 24].

Спіс літаратуры

1. Алексеев, М. Д. Восприятие иностранных литератур и проблема иноязычия / М. Д. Алексеев // Труды юбилейной научной сессии. Секция филологических наук : сборник статей / С. Д. Балухатый. – Ленинград, 1946. – 179 с.

2. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 1-ое изд. – Москва : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.

3. Дешериев, Ю. Д. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия / Ю. Д. Дешериев, И. Ю. Протченко // Проблемы двуязычия и многоязычия // Сб. науч. тр. – Москва, 1972. – С. 34–35.

4. Дешериев, Ю. Д. Языковая политика и проблемы развития национально-русского двуязычия в СССР / Ю. Д. Дешериев // Русский язык в национальной школе. – 1987. – № 9. – 150 с.

5. Лапицкая, И. Н. Лексические русизмы и контекст (на материале белорусской художественной прозы) / И. Н. Лапицкая // Мова ў святле класічнай спадчыны і сучасных парадымў : тэзісы дакладаў VIII Міжнародных Карскіх чытанняў, 14–17 снежня 2000 г., Мінск – Гродна / пад рэд. М. І. Канюшкewіч. – Гродна : ГрДУ, 2000. – С. 133–138.

6. Михайлов, М. М. Двуязычие (принципы и проблемы) / М. М. Михайлов. – Чебоксары, 1969. – 234 с.

7. Шчэрба, Л. В. Сучасная беларуская літаратурная мова / Л. В. Шчэрба // Русский язык в школе. – 1939. – № 4. – 24 с.